

Лекція 7. Спортсмен у спорті та у соціальному житті.

Центральною фігурою в сучасному спорті є спортсмен, тобто людина, майстерність якої створює дивовижне за красою, емоційною насиченістю і непередбачуваністю результатів захопливе видовище, що привертає увагу, приводить на трибуни і до екранів телевізорів величезну глядацьку аудиторію, котра значно перевищує, характерну для інших сфер людської діяльності.

Не менш важливою є виховна роль спортсменів, майстерність і досягнення яких залучають до спорту мільйони дітей, підлітків, юнаків і дівчат, формують у різних верств населення прагнення до фізичної досконалості, здорового способу життя.

Проте роль, що відводиться спортсмену в системі олімпійського спорту, як свідчать спеціальні дослідження і численні випадки з практики спорту вищих досягнень, не вберігає його від безлічі проблем і неприємностей, які супроводжують багаторічну спортивну кар'єру та постспортивне життя і негативно впливають на психіку спортсмена, стан його здоров'я, психічне та емоційне благополуччя.

Людина, яка прийняла рішення присвятити своє життя спорту, в будь-якому випадку потрапляє в особливе середовище, яке утворилося в цій сфері діяльності. Його особливості викликані специфічним характером професійної діяльності спортсмена, оскільки його головне виробниче завдання – формування в процесі тренувальної діяльності і життя спеціальних умінь і навичок, що дозволяють досягати тих чи інших спортивних результатів.

Усвідомлення того, що високі досягнення в спортивній діяльності можливі тільки при наявності *спортивної обдарованості*, прийшло не відразу. Для 60-х і 70-х років була властива дискусія про те, що є вирішальним в досягненні спортивних успіхів - природна талановитість або труд, виховання, тренування. У цій дискусії часто звучали досить крайні точки зору.

Взагалі **обдарованість** - це системна, що розвивається протягом життя, якість психіки, яка визначає можливість досягнення людиною більш високих (незвичайних, неабияких) результатів в одному або декількох видах діяльності в порівнянні з іншими людьми.

Спортивна обдарованість - це природжені особливості людини, що обумовлюють певний граничний рівень його спортивних досягнень.

Аналогічно з цим поняттям «**Спортивна талановитість**» - це природжені особливості людини, що обумовлюють високий рівень спортивних досягнень.

Різниця в цих поняттях полягає в тому, що обдарованість може мати рівні (низький, середній тощо), а той час як талановитість передбачає потенційні можливості досягнути високих результатів.

Очевидно, що видатні спортивні досягнення - це результат складної взаємодії спадкових чинників і впливу зовнішнього середовища. Дискусійним при цьому є питання про співвідношення цих складових спортивних успіхів. Хтось віддає перевагу зовнішнім чинникам: труду, вихованню, тренуванню, інші – спадковим здібностям, таланту.

Здібності не є вродженими, а формуються в процесі розвитку. Вродженими можуть бути лише анатомо-фізіологічні особливості, тобто задатки, які лежать в основі розвитку здібностей. До таких задатків відносяться особливості вищої нервової діяльності, будова тіла, властивості нервово-м'язового апарату тощо.

Умовно здібності розрізняють на три різновиди:

1. Загальні здібності: гарне здоров'я, нормальний фізичний розвиток, працьовитість, наполегливість, працездатність, інтереси, схильності тощо.
2. Загальні елементи спортивних здібностей: швидке засвоєння спортивної техніки, уміння пристосуватися до значних м'язових напружень, високий рівень функціональної підготовки, здатність долати стомлення, успішне відновлення після тренувальних навантажень тощо.
3. Спеціальні елементи спортивних здібностей: швидкий приріст спортивних результатів, високий рівень розвитку спеціальних якостей, висока мобілізація, готовність і стійкість в умовах протиборства з противником тощо.

В окремих видах спорту структура здібностей неоднакова.

Так, в **циклічних видах** спорту важливу роль в структурі здібностей відіграють стабільність м'язово-рухових диференціацій, «почуття темпу», «почуття ритму», здібність до адекватних оцінок функціонального стану.

У **швидкісно-силових видах** спорту важливі точні м'язово-рухові диференціації, точне просторово-часове орієнтування, «почуття ритму». У грі і єдиноборствах на перший план виступають психічні якості, в основі яких лежить система процесів, що визначає можливість в найкоротші терміни сприймати виникаючі ситуації, приймати і реалізовувати творчі рішення.

Складність відбору спортивно обдарованих дітей полягає в тому, щоб правильно визначити здатність юного спортсмена до того або іншого виду спорту, тобто спочатку, якомога точніше, визначити обдарованість, що відображається у відповідності модельних характеристик певному виду спорту. Надалі тренер заглиблює знання про індивідуальні здібності

спортсмена, з яким працює. Він враховує, що особові і індивідуально-типологічні особливості формуються на базі спадково-вроджених задатків. Враховується спортивна програма, основу якої складають результати аналізу особливостей особистості, характерних для даного виду спорту.

У дитячому спорті високих досягнень необхідно неухильно дотримуватись наступного правила: нормальний розвиток дитини ні в якому разі не повинен ставитися під загрозу заради короткочасного успіху в спорті! Дитячий спорт високих досягнень повинен бути організований таким чином, щоб оптимальна спортивна результативність доводилася на період юності і зрілості. Результат, прагнення до успіху, матеріальні і наукові інтереси не повинні ставати самоціллю і гальмувати різносторонній розвиток дитини. У рамках спорту високих досягнень дитина повинна мати достатнє для повного самовираження поле діяльності. Отже, спортивна підготовка дітей передбачає і підведення їх до самостійної діяльності!

Поняття „*аматор*” з’явилося в англійському спорті в першій половині XIX сторіччя. Вихідне тлумачення цього терміну в енциклопедії „Британіка” стосується зазвичай того, хто бере участь у будь-якому виді мистецтва, ремесла, гри, спорту або іншої діяльності виключно для задоволення і розваги. Тому спортсмени, які мали перевагу в силі або майстерності, зумовлену професією, не допускалися до аматорських змагань. Неприпустимою вважалася участь представників робітничого класу, яких автоматично відносили до рангу професіоналів, у змаганнях аматорів. На думку істориків спорту, уперше поняття „*аматор*” і „*професіонал*” практично були застосовані у змаганнях з веслування в Оксфорді у 1823 році, коли одного із спортсменів, човняра за професією Стефана Девіса, не допустили до участі у цих змаганнях звинувативши у професіоналізмі.

В різних країнах, а іноді і в різних спортивних клубах однієї країни в поняття „аматор” вкладається різний зміст. Концепція аматорства багатьма стала трактуватися як правило допуску спортсменів до Олімпійських ігор.

Статус спортсмена-аматора енергійно захищав президент Олімпійського комітету США і віце-президент МОК Е.Брендедж. Під його головуванням була створена комісія, яка на сесії МОК 1947р. в Стокгольмі визначила спортсмена-аматора як людину, що пов’язана зі спортом, але ніколи не отримує з нього будь-яких матеріальних вигод. Сесії МОК 1955 р. в Празі і 1958 р. в Токіо підтвердили це тлумачення терміну „спортсмен-аматор”. Е.Брендедж розглядав Кодекс аматора як своєрідну філософію життя, яка сприяє прояву найблагородніших прагнень кращих людей кожного покоління; виражає найвищі закони моралі, які не спроможна охопити жодна релігія або

філософія. Називаючи олімпійський спорт розвагою, Брендедж неодноразово підкреслював, що аматори-олімпійці - це спортсмени, які займаються спортом заради задоволення, відпочинку і приємного проведення часу; в основі їх спортивної діяльності лежить любов до спорту без якої-небудь зацікавленості у винагороді або оплаті в будь-якій формі.

Пошук принципових відмінностей між аматорами і професіоналами ускладнювало і необ'єктивне відношення до професійного спорту як до сфери діяльності, позбавленої духовності, моральності, морально-етичних принципів. Спроби відділити аматорський спорт від професійного за цими категоріями не витримували об'єктивного аналізу. Самому Е. Брендеджу довелося визнати, що немає нічого більш заплутаного, ніж визначення аматорства в спорті!

У 1970-х роках навіть найбільш активні прибічники „чистого” аматорства стали розуміти, що олімпійський спорт перетворився у сферу діяльності, що вимагає від спортсменів величезних фізичних і моральних витрат, самовідданої багаторічної праці. Все це вимагало не тільки моральної підтримки, а й належного матеріального зацікавлення. При визначенні статусу „аматорства” стали поступово відходити від принципів матеріального характеру і трактувати це поняття виходячи з принципів олімпізму. На перший план при визначенні аматорства у спорті стали виходити показники морально-етичного, гуманістичного і виховного характеру.

На Сесії МОК 1974 р. у Вені назву "Положення про аматорство" замінили на "Положення про допуск". МОК дозволив спортсменам отримувати відшкодування заробітної платні за період підготовки до змагань та участі в них, а також допомогу для оплати харчування і проживання, транспортних витрат, спортивного інвентаря і екіпіровки, страхування, вартості лікування, фізіотерапії і оплати тренерів. Обумовлювалося, що всі ці виплати проводяться тільки зі схвалення національних спортивних організацій. Спортсменам-студентам дозволялося також отримувати спортивні і академічні стипендії.

Нова концепція аматорства створювала рівні умови для підготовки і участі в змаганнях представників різних класів і систем, ліквідувала лицемірство і обман, пов'язане з нелегальним отриманням грошей спортсменами.

На XI Олімпійському конгресі, що відбувся в 1981 р. в Баден-Бадені, в головній доповіді з проблеми допуску голова комісії і член МОК В. Дауме заявив: "Спортсмени, які тренуються по 1600 годин в рік, не можуть одночасно працювати за професією або інтенсивно готуватися до майбутньої професійної роботи. Тому ми не повинні допустити, щоб вони несли непоправні соціальні

збитки. Саме з цього потрібно виходити при новому тлумаченні Правила 26".

Саме після конгресу в Баден-Бадені було зроблено кроки, що направлені на допуск професіоналів на Ігри.

Міжнародний олімпійський комітет дав зрозуміти, що нова концепція аматорства не догма. Його президент Х.А. Самаранч роз'яснював, що в деяких видах спорту ці правила можна тлумачити більш широко.

В Ліссабоні в жовтні 1985 р. на засіданні МОК з представниками федерацій і НОК було винесено на обговорювання так званий "Кодекс атлета", який був запропонований замість Правила 26, згідно якого будь-який спортсмен, що підтримує Хартію і "Кодекс", може бути допущеним до Олімпійських ігор. Практично цим рішенням стиралася межа між спортсменом-аматором і професіоналом, і без будь-яких обмежень Ігри відкривалися для останніх.

Подальші роки показали, що олімпійський спорт дуже швидко пристосовувався до допуску професіоналів до Олімпійських ігор. Вже до початку 90-х років дискусії з цього питання припинилися, а активність прихильників аматорства в їх боротьбі за ідеали олімпізму була перенесена на проблеми "справедливої гри", боротьби з допінгом, олімпійської освіти тощо.

Надалі допуск спортсменів-професіоналів на Ігри буде визначатися такими чинниками: по-перше, позиції федерацій: представники міжнародних спортивних федерацій розглядають її передусім з позицій дотримання інтересів своїх організацій. Аналогічним чином поступає і МОК; по-друге, багато що залежить від фірм, з якими професійні спортсмени уклали контракти, оскільки там вони не можуть їх рекламувати; по-третє, часто самі спортсмени, особливо у травмонебезпечних видах спорту, сумніваються в доцільності участі в Олімпійських іграх, яка не приносить великих матеріальних вигід і проблематична з точки зору підвищення авторитету, оскільки не виключена імовірність програшу, в тому числі і маловідомому спортсменові. До того ж напружений олімпійський турнір може стати причиною отримання серйозної травми, або спаду спортивної форми.

На теперішній час сформувалося три різновиди спорту вищих досягнень: олімпійський спорт; види спорту, що не входять до програми Олімпійських ігор; професійний спорт.

Перші два різновиди мають подібну спрямованість і критерії ефективності: підготовка і виступи на Олімпійських іграх і світових та континентальних чемпіонатах з метою завоювання якнайбільшої кількості медалей. Професійний спорт - це сфера бізнесу, мета якого виробляти спортивне видовище, що набуває форми товару. Його продаж забезпечує отримання прибутку.

Головним у сфері організації спортивного бізнесу є відповідь на запитання: вигідно це чи ні?

Професійний спорт, як соціальне явище має низку відмінних рис стосовно інших форм функціонування спорту у суспільстві: орієнтація на розвиток найбільш популярних видів спорту; створення і підтримування жорсткої конкуренції у змаганнях; формування спортивної еліти; формування ефективної системи соціального захисту спортсменів; експансія американського професійного спорту до інших країн і континентів.

Професіоналізація в спорті, особливо в останній чверті ХХ ст. набула загального характеру, при цьому, в суспільстві відбулися серйозні зміни ставлення до спортсменів-професіоналів і участі їх у спортивних змаганнях, особливо олімпійських.

Розглянувши значення слова «професія» в багатьох тлумачних енциклопедичних словниках, можна зробити висновок, що найпоширенішим її визначенням є (лат. *professio* – від *profiteor* – оголошую своєю справою) як роду трудової діяльності, заняття, що вимагає спеціальної підготовки і що є джерелом існування. Професіонал постійно практикується, вдосконалюється, розвивається, має освіту, періодично проходить перепідготовку. Він займається не епізодичною, а регулярною справою. Професія – це джерело коштів для існування.

Ще 25–30 років тому виокремлення занять спортом у професію стримувалося відносною короткостроковістю спортивної кар'єри в більшості олімпійських видів спорту. В ті часи переважна більшість спортсменів, які досягли вищої кваліфікації, починали заняття спортом у 8–12 років і потім протягом 5-6 років виходили на рівень максимальних тренувальних навантажень, у 19–22-річному віці демонстрували свої найвищі результати, а в 21–25-річному – завершували спортивну кар'єру.

Це дозволяло спортсменам шукати і знаходити способи відділення спортивної кар'єри від професійної, поєднувати заняття спортом з навчальною та трудовою діяльністю, а питання фінансування спортивної діяльності вирішувати лише в тих обсягах, які були необхідні для належного забезпечення повноцінного тренувального процесу та змагальної діяльності.

Проте, протягом останніх кількох десятиліть ситуація в олімпійському спорті кардинально змінилася. По-перше, традиційний спорт вищих досягнень, зокрема олімпійський, став активно комерціалізуватися, в ньому стали відбуватися ті самі процеси, які раніше зустрічалися в світовому футболі, тенісі, американських ігрових видах спорту. По-друге, в різних олімпійських видах спорту було продемонстровано, що спортсмени можуть прогресувати ще протягом ряду років після виходу на рівень спорту вищих

досягнень, і багато років зберігати конкурентоспроможність на олімпійських, світових та інших спортивних аренах.

Саме тому, виявилось природним прагнення до визначення професії «спортсмен», що відносно олімпійського спорту в різних країнах наприкінці ХХ століття почало знаходити конкретні втілення в тих чи інших законодавчих актах і нормативних документах.

У незалежній Україні вперше поняття професійної діяльності в спорті було введено Законом України «Про фізичну культуру і спорт» 24 грудня 1993 року (надалі – Закон). Стаття 23 зазначеного акту визначила, що професійна діяльність спортсмена є основним джерелом його доходів, з ним укладається трудовий контракт, в якому визначаються обов'язкові умови, в тому числі умови організації занять спортом, страхування життя і здоров'я. Відповідними актами Кабінету Міністрів України та Міністерства праці України затверджені Положення про порядок укладання контрактів при прийомі на роботу працівників (постанова КМУ від 19.03.94 р. № 170 (з наступними змінами та доповненнями)) і Типова форма контракту з працівником (наказ Мінпраці від 15.04.94 р. № 23 (з подальшими змінами і доповненнями)). Одночасно на спортсмена як сторону трудового контракту поширюється дія норм трудового законодавства України.

З'явився об'єкт трудових взаємин зі спортсменом – штатна збірна команда. На виконання Закону в подальшому професія «Спортсмен» була внесена до Національного класифікатора України «Класифікатор професій», що дозволило вирішити всі питання регулювання трудових відносин, пенсійного та соціального забезпечення.

Умови організації занять спортом на професійному рівні визначаються не тільки законодавчими актами України а й статутами, положеннями та іншими регламентними документами відповідних українських і міжнародних організацій.

Так, до основних трудових обов'язків спортсмена, передбачених у контрактах з членами штатної збірної команди України, належать:

- виконання вимоги Олімпійської хартії, правил міжнародних і національних федерацій;
- дотримання умов контракту;
- участь у всіх спортивних змаганнях, навчально-тренувальних зборах, медичних обстеженнях і тестуваннях, допінг-контролі, передбачених планом підготовки;

- участь в міжнародних змаганнях різного рівня, які не передбачені індивідуальним планом підготовки, тільки за згодою державного органу управління спортом і федерації з виду спорту;
- планування спільно з тренерами і виконання тренувальних і змагальних завдань, індивідуального плану підготовки;
- підвищення спортивної майстерності, досягнення результатів міжнародного класу, відповідно до індивідуального плану підготовки;
- підвищення спортивного престижу України, гідне представлення її в міжнародному спортивному товаристві;
- створення в команді духу товарискості, прояв поваги до суддів, глядачів, дотримання правил чесної спортивної боротьби;
- сумлінне виконання вказівок і порад тренерів під час навчально-тренувальної роботи і змагань, розпорядок дня, загальний і індивідуальний режим тренувань, відпочинку та участі в змаганнях;
- турбота про своє здоров'я, особисту гігієну. У разі отримання травм або захворювання суворе дотримання режиму лікування і реабілітації, узгоджених з тренером-лікарем з виду спорту спеціалізованого медичного закладу;
- носіння форми збірної команди України в період участі в офіційних спортивних змаганнях у складі збірної команди. Дотримання умов використання спортивної форми в комерційних і показових заходах, згідно з домовленостями з Національним олімпійським комітетом України, Спортивним комітетом України та національною федерацією;
- своєчасна звітність за отриманий в користування інвентар та спортивну форму;
- дбайливе ставлення до спортивних споруд, обладнання, інвентарю, спорядження та спортивної форми і несення матеріальної відповідальності в установленому порядку і відповідно до договору на їх отримання при нанесенні їм шкоди;
- дотримання положень Всесвітнього антидопінгового кодексу, виконання Антидопінгових правил ВАДА;
- утримання від укладення будь-яких контрактів без узгодження з роботодавцем;
- дотримання законодавства щодо сплати податків, надання в установленому порядку декларації про отримання доходів, в тому числі валютних;

- досягнення певних спортивних результатів на основних змаганнях року або в період дії контракту.

Сучасний спорт вимагає від спортсменів високого рівня самовіддачі, витрат часу, фізичних і психічних навантажень, які неможливі без належного матеріального стимулювання та забезпечення різними послугами, адже сучасний спортсмен – це вже професіонал.

Професіоналізація поступово охопила і власне спортивну діяльність: підготовка кваліфікованих спортсменів і їх участь у змаганнях фінансуються в найрізноманітніших формах (стипендії, зарплати, компенсації, виплати на рекламу і участь в стартах, премії тощо) – і цей процес бурхливо розвивається.

Цей процес багато в чому стимулювався і інтенсивною комерціалізацією олімпійських видів спорту, зростанням доходів спортивних федерацій і оргкомітетів найбільших змагань – за рахунок різних джерел (таких, як спонсорство, продаж квитків та послуг, доходи від телебачення, продаж сувенірної продукції та ін.), що характерно для успішних у комерційному відношенні професійних видів спорту.

Коло фахівців, безпосередньо пов'язаних із підготовкою спортсменів високої кваліфікації, постійно розширюється. Якщо в першій половині ХХ століття підготовка спортсменів високого класу була майже повністю сферою діяльності тренерів і спортсменів, то з другої половини ХХ ст. коло тих, хто залучається до підготовки спортсменів у сфері спорту вищих досягнень, стає більш широким: це і спортивні лікарі, масажисти, психологи, науковці в сферах біомеханіки, біохімії, фізіології, морфології тощо.

Професійна діяльність і життя атлета проходить у досить закритому товаристві (тренерів, лікарів, фахівців і колег – спортсменів) і специфічному навколишньому середовищу: під час тренувальних зборів і змагань – це, зазвичай, територія спортивної бази, стадіону або спортивного центру, бо отримання найвищих спортивних результатів (рекордів, завоювання медалей) неможливе без жорсткого підпорядкування всього життя спортсмена вимогам тренувального процесу на шкоду іншим сферам життя (навчання, творчого розвитку, спілкування з друзями тощо). Природньо, що в таких умовах життя і роботи всередині спорту навколо спортсмена виникає унікальне середовище, яка має свої як позитивні, так негативні сторони.

До переліку проблем, породжених негативними факторами, що впливають на спортсмена всередині спорту вищих досягнень (включаючи олімпійський спорт), належать насамперед ті проблеми, які пов'язані з недостатньою професійною кваліфікацією наставника, його педагогічними та організаторськими здібностями і відсутністю довірливих конструктивних (з тих чи інших причин) взаємовідносин між спортсменом і тренером або між

тренерами, що, крім інших негативних явищ, нерідко призводить до конфліктів і в результаті – до сумних для спортсменів наслідків.

Чимало проблем у спортсменів виникає в спорті вищих досягнень через нераціонально сплановану підготовку: помилки тренерів в плануванні навантажень і занять, в підборі вправ, їх поєднанні та ін.

На долю спортсменів і їхню спортивну кар'єру нерідко негативно впливають всілякі «навколоспортивні ігри» спортивних функціонерів і тренерів, включаючи необ'єктивний відбір кандидатів під час формування збірних команд країни для участі в міжнародних змаганнях, тенденційне суддівство (як на змаганнях у середині країни, так і на міжнародному рівні) і багато іншого.

До числа проблем, які піддають небезпеці спортсменів у спорті вищих досягнень, можна віднести і серйозні негативні наслідки для їхнього здоров'я, які пов'язані з травмами і захворюваннями, викликаними як впливом надто інтенсивних навантажень і надмірно форсованої підготовки, так і передчасним (незакінченого лікування, неповного відновлення після одужання і непроведення всього комплексу реабілітаційних заходів) поверненням до тренувальної та змагальної діяльності після травми або хвороби. Фахівці зазначають, що хоча прагнення спортсменів швидше повернутися в спорт цілком зрозуміле, особливо, якщо врахувати їхню молодість, ентузіазм і відсутність життєвого досвіду, проте «важко пояснити в цих випадках поведінку тренерів і спортивних чиновників, які, зазвичай, є ініціаторами такої практики й основними винуватцями наступних, значно серйозніших травм, які ламають не лише кар'єру спортсменів, але і якість їхнього подальшого життя».

До факторів ризику сучасного спорту, які багато в чому обумовлюють проблеми спортсменів, пов'язані з травматизмом і різними захворюваннями, фахівці відносять: ранню спортивну спеціалізацію, при якій високі тренувальні та змагальні навантаження припадають на пубертатний період; надмірні тренувальні та змагальні навантаження; помилкову стратегію розвитку того чи іншого виду спорту; необґрунтовану практику розширення жіночої частини олімпійської програми за рахунок таких видів спорту і змагальних дисциплін, які становлять небезпеку для їхнього здоров'я (важка атлетика, вільна боротьба, дзюдо, сучасне п'ятиборство, триатлон, марафонський біг в легкій атлетиці, шосейні гонки в велоспорті, бокс тощо); хронічне недоїдання, споживання низькокалорійних продуктів, а також штучне зменшення ваги (що особливо характерно для спортивної і художньої гімнастики, боксу, вільної та греко-римської боротьби, важкої атлетики та деяких інших видів спорту); недосконалість правил змагань і лібералізм суддів, які допускають надмірно жорстке протистояння між суперниками (зокрема, в різних спортивних іграх – гандболі, футболі, хокеї з шайбою та ін.);

недосконалість конструкцій спортивних снарядів і спортивного взуття, травмонебезпечні покриття на стадіонах, спортивних майданчиках і в спортзалах; нераціонально обране навколишнє середовище для тренувальних занять і змагань, які не відповідають їх одягу, питному режиму, й інші фактори (спека, холод, забруднене повітря і т.д.).

Багато різноманітних проблем у спортсменів, задіяних у спорті вищих досягнень, виникає через використання заборонених (фармакологічних та інших) засобів і методів. При цьому, з одного боку, їх застосування, виявлене допінг-тестуванням (як у ході змагань, так і у позазмагальному допінг-контролі), призводить до дискваліфікації таких спортсменів, до безславної ганьби, нерідко – до вимушеного завершення спортивної кар'єри, а з іншого боку, використанням різних допінгових засобів та інших заборонених методів породжуються загрози (часто дуже серйозні) для здоров'я спортсменів у процесі їх виступів у спорті вищих досягнень та після завершення спортивної кар'єри.

Деяких відомих спортсменів, у тому числі чемпіонів Ігор Олімпіад, дискваліфікація за використання допінгу наздогнала через кілька років після їхніх олімпійських тріумфів. Український легкоатлет Юрій Білоног, нагороджений золотою медаллю в змаганнях зі штовхання ядра на Іграх XXVII Олімпіади-2004, був дискваліфікований майже через вісім років після цього – за результатами повторного (з використанням новітніх технологій) аналізу його допінг-проби, взятої у 2004 році .

В окремих випадках застосування допінгу може привести і до летального результату (першим таким відомих епізодом стала смерть англійського велогонщика Томмі Сімпсона в 1967 році на гонці «Тур де Франс»).

Багато галасу як серед фахівців, так і в пресі (причому не тільки спортивній) наробило проведене в 90-х роках ХХ століття після об'єднання Німеччини розслідування різних аспектів використання допінгу в спорті колишньої НДР. Як відомо, свого часу спортсмени НДР (легкоатлети, плавці, веслувальники, велогонщики і представники інших видів спорту) в роки їхніх феєричних перемог на Олімпійських іграх і чемпіонатах світу жодного разу не були викриті в застосуванні допінгу. Однак, коли вже в 1990-і роки експерти отримали доступ до раніше таємних архівів спортивних, наукових і медичних установ Німецької Демократичної Республіки, з'ясувалося, що, за оцінками фахівців, протягом майже двадцяти років у країні через систему інтенсивного фармакологічного забезпечення пройшло кілька тисяч спортсменів. Виявилось, що в результаті інтенсивного застосування анаболічних стероїдів «у 142 колишніх спортсменок ГДР (в їх числі – чемпіонки світу й Олімпійських ігор) виникли серйозні негативні зміни в стані здоров'я –

безпліддя, народження дітей з відхиленнями від норми та ін. Одній із спортсменок, яка спеціалізувалася в штовханні ядра, ввели стільки тестостерону, що вона була змушена змінити стать. Були порушені судові позови проти колишніх тренерів, лікарів і спортивних чиновників у зв'язку з серйозними наслідками для здоров'я колишніх спортсменок, викликаними незаконним застосуванням анаболічних стероїдів»

Значна кількість різних небезпек для спортсменів криється в неякісному спортивному інвентарі та обладнанні, а також, часом, у занадто ускладнених спортивних спорудах (наприклад, у бобслеї, санному спорті, фристайлі, гірськолижному спорті, сноубордингу та деяких інших видах спорту), що загрожує зривами атлетів на дистанціях змагань і травмами (іноді вельми складними).

Серйозні проблеми для спортсменів виникають і в результаті багаторічної односторонньої концентрації їхніх інтересів і зусиль на спортивній підготовці та змагальній діяльності – на шкоду освіті, сімейним відносинам, культурному та громадському життю, а також відсутністю у атлета різноманітних інтересів або можливостей для їх задоволення, що загрожує небезпечним для подальшого життя (після завершення спортивної кар'єри) явищем, котре називають одновимірною самоідентифікацією. Це проявляється в сприйнятті атлетом себе винятково як спортсмена, а не як всебічно розвиненої людини, для якої спорт – лише частина різноманітного соціального життя.

Відбувається це через те, що реалії сучасного спорту з їх надмірно високими навантаженнями і великими часовими витратами на тренувальну і змагальну діяльність протягом спортивного життя обмежують формування у спортсменів інших соціальних ролей. Це може серйозно перешкоджати переходу атлета до нових умов життя після завершення спортивної кар'єри, привести до розчарувань, втрати спортивної ідентичності і відсутності формування нової ідентичності.

Фахівці відмічають, що встановлення соціальної ідентичності в професійній діяльності є тривалим процесом, який починається з юнацьких років і протікає протягом всього професійного життя.

При цьому професійна ідентичність як найважливіша складова професійного життя людини виражає його уявлення про своє місце в професійній групі, наділяє ціннісними орієнтирами і можливостями для самореалізації, забезпечуючи професійний розвиток і стійкість професійної діяльності.

Формування соціальної ідентичності багато в чому залежить від статусу соціальної групи, від її положення в соціальній структурі суспільства. Якщо в

першій половині ХХ ст. соціальна група висококваліфікованих спортсменів не відрізнялася високим статусом у суспільстві, то в подальшому її статус поступово підвищувався, і на сьогодні (в ХХІ ст.) група спортсменів високої кваліфікації сприймається як високостатусна. Це проявляється у високій оцінці суспільством спортивних досягнень – світових рекордів і перемог у великих міжнародних змаганнях (на Олімпійських іграх, чемпіонатах світу тощо).

Для більшості видатних атлетів, які присвятили спорту вищих досягнень багато років свого життя, наповнених важкою працею в тренувальній та змагальній діяльності, спортивна ідентичність є центральною, а її неминуче розмивання і втрата по завершенні спортивної кар'єри створюють для них гостру психосоціальну проблему і суттєво ускладнюють перехід до нового – постспортивного – життя.

Серед проблем, які породжуються негативними факторами, що впливають на спортсменів ззовні сфери їх тренувальної і змагальної діяльності, вагоме місце займають ті, що викликані незадоволеністю атлетів своїми житлово-побутовими умовами, недостатнім фінансовим, матеріально-технічним та іншим забезпеченням, відсутність нормальних (з тих чи інших причин) взаємовідносин зі спортивним керівництвом тощо. В результаті чого спортсмени і тренери від'їжджають в інші країни, змінюють громадянство і, відповідно, в подальшому виступають на Олімпійських іграх, чемпіонатах світу та інших міжнародних спортивних змаганнях уже за збірні команди тих країн, чие громадянство прийняли.

До проблем для спортсменів, що породжуються чинниками політичного характеру, відносяться і прояви тероризму під час Олімпійських ігор (напад палестинських терористів на делегацію Ізраїлю під час Ігор ХХ Олімпіади-1972 Мюнхені – найбільш гострий і трагічний, але далеко не єдиний приклад).

Безліч різних проблем для спортсменів породжуються політизацією спорту вищих досягнень – і перш за все олімпійського спорту. Прикладами цього рясніє історія сучасного олімпійського руху, включаючи негативні – особливо для спортсменів – наслідки бойкотів Олімпійських ігор та інших політичних кампаній.

Відчутним неоднозначним чинником для талановитих спортсменів із слаборозвинених країн (і одночасно проблемою для олімпійського спорту) є те, що нерідко такі атлети, не маючи можливостей для розвитку свого обдарування у власній країні, переїжджають (не змінюючи громадянства) в спортивні центри інших – економічно високорозвинених – країн, де створені набагато кращі умови для занять спортом. Але, в той же час такі спортсмени

не мають гарантій на отримання належної освіти і на соціальний захист у разі серйозної травми, а також після завершення спортивної кар'єри.

Останні два чинника особливо актуальні сьогоднішній ситуації, під час повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Негативні для спортсменів явища були викликані і відбувалися на кінці ХХ–на початку ХХІ ст. інтенсивною комерціалізацією і професіоналізацією спорту вищих досягнень (включаючи олімпійський спорт), зокрема – підходом до атлетів високого класу як до товару, який купується за ту чи іншу плату.

Помітно зросла і залежність спортсменів, задіяних у спорті вищих досягнень, від менеджерів, спонсорів і організаторів змагань. У наслідок цього в ряді видів спорту, які є найбільш привабливими в комерційному відношенні, стала повсякденною інтенсивна і часом безжалісна експлуатація спортсменів, яких спонукають брати участь у якомога більшій (нерідко зайвій) кількості змагань на шкоду і здоров'ю атлетів, і їх планомірній підготовці до головних змагань року (чемпіонатів світу) або до головних змагань чотириріччя (Олімпійських ігор). До того ж під час вибору часу проведення великих міжнародних змагань комерційні інтереси їх організаторів, телебачення та спонсорів часто переважають над інтересами головних дійових осіб – спортсменів.

Проблеми для спортсменів, які виступають у спорті вищих досягнень, нерідко породжуються також недобросовісністю, тенденційністю і політичною заангажованістю засобів масової інформації, які далеко не завжди об'єктивно висвітлюють спортивні змагання, а часом спотворено інтерпретують ті чи інші вчинки атлетів і безцеремонно втручаються в їхнє особисте життя.

Чимало різноманітних проблем породжує і залучення відомих спортсменів різними політичними силами і бізнес-структурами у всілякі акції – політичні, комерційні та інші.

Подібні явища, в тому числі і залучення «зірок» спорту вищих досягнень в політику, не обійшли стороною і Україну. За весь період незалежності нашої країни декілька відомих українських спортсменів, які добивалися в різний час великих успіхів у спорті вищих досягнень, було обрано депутатами Верховної Ради різних скликань, членами тієї чи іншої політичної партії:

легкоатлет Валерій Борзов, футболіст Олег Блохін, легкоатлет Сергій Бубка, баскетболіст Олександр Волков, борець Ельбрус Тедеев, боксер Віталій Кличко, плавець Денис Силантьєв.

Так склалося, що тільки Віталій Кличко після своєї парламентської діяльності залишився політиком загальнонаціонального масштабу – став

мером міста Києва, а Денис Силантьєв тільки вступив на шлях своєї політичної кар'єри і є депутатом Верховної Ради України нинішнього скликання, тоді як інші п'ятеро зі згаданих вище прославлених чемпіонів вирішили за краще займатись не політикою, а роботою в різних структурах сфери спорту (що, загалом, закономірно) – в Національному олімпійському комітеті України, національних спортивних федераціях нашої країни – або ж здійснюють тренерську діяльність.

Фахівці також відмічають наявність серйозних проблем, породжуваних труднощами суміщення спортсменами процесу багаторічної спортивної підготовки з отриманням повноцінної освіти. Зокрема, у ході підготовки атлетів високого класу до майбутнього постспортивного життя звертається особлива увага на важливість отримання ними належної середньої та вищої освіти паралельно з процесом занять спортом, на поєднання спортивної та освітньої кар'єр.

Міжнародним олімпійським комітетом у 2010 році було створено Комісію з антуражу атлетів, головою якої обрано С. Н. Бубку. Комісія є важливою складовою Міжнародного олімпійського комітету і займається питаннями, що стосуються взаємин спортсменів з їх антуражем – оточенням, яке має вплив на атлета і його підготовку. Перед Комісією МОК з антуражу атлетів, так само як і перед Комісією атлетів, стоїть завдання забезпечити створення найбільш сприятливого середовища для спортсмена. Але, якщо в рамках роботи Комісії атлетів в основному задіяні тільки самі спортсмени, то до роботи Комісії МОК з антуражу атлетів залучається значно ширше коло експертів та членів олімпійського руху.

До антуражу спортсменів належать: сім'я і рідні, тренери, технічний обслуговуючий персонал, глядачі, судді, агенти, представники медіа, спонсори, організатори, роботодавці, постачальники форми і обладнання, юристи, лікарі та масажисти, психологи, персонал тренувальних центрів. Важливо зауважити, що повноцінний успіх спортсмена залежить, в тому числі, і від правильної побудови взаємин з антуражем.

Загальні принципи побудови взаємовідносин між спортсменом і антуражем: цілісності, конфіденційності, прозорості, відповідальності.

Принцип цілісності: антураж повинен діяти сумлінно і демонструвати найвищий рівень безпеки з урахуванням таких правил:

- не допускати виникнення конфліктів інтересів;
- у боротьбі проти будь-яких форм хабарництва вживати рішучих і належних заходів стосовно будь-якої форми обману або корупції в спорті;
- відкидати будь-які форми допінгу;

- дотримуватися Кодексу ВАДА і підтримувати антидопінгові програми;
- утримуватися від будь-якої форми ставок на старті спортсменів;
- утримуватися від будь-яких форм переслідування;
- утримуватися від будь-яких зловживань.

Принцип конфіденційності полягає в тому, що представники антуражу спортсменів повинні поважати конфіденційність, у тому числі норми їх контракту і особисту інформацію. Антураж покликаний захищати всю внутрішню інформацію (непублічну), отриману в оточенні спортсмена, в рамках правил спортивної організації.

Принцип прозорості означає, що взаємодія антуражу має бути чітко і прозоро регламентована в рамках відповідного договору. Рекомендується, щоб спортивні організації (федерації, національні олімпійські комітети, клуби, ліги і т.д.) забезпечували стандартизовані шаблони контракту. Спортивні організації зобов'язані інформувати спортсменів про їхні права та обов'язки, у тому числі правові засоби для вирішення будь-яких суперечок.

Принцип відповідальності / звітності визначає, що антураж завжди повинен діяти з належною ретельністю і в інтересах спортсмена; короткострокові інтереси не повинні превалювати над успішною і збалансованою спортивною кар'єрою і довгостроковим партнерством. Договірні відносини зі спортсменами повинні бути засновані на збалансованих умовах, включаючи справедливі фінансові умови і страхування професійної відповідальності. Антураж повинен поважати моральні, фізичні і психологічні якості спортсмена, поважати та заохочувати норми і правила виду спорту, спонукати спортсмена вести себе відповідно. Антураж повинен постійно тримати спортсмена в курсі всіх угод і домовленостей, що стосуються його інтересів.

Порушення принципів і правил представником антуражу викликає застосування до нього відповідних санкцій. З огляду на те що цільова робота з антуражем ведеться не так давно – з 2012 року, не складно припустити, що найближчим напрямом діяльності як міжнародних спортивних структур, так і національних стане напрацювання санкцій і практики їх застосування за порушення, допущені антуражем. Прикладом цього може стати практика залучення тренерів і лікарів до відповідальності за вживання допінгу.

Важлива вимога до антуражу, яку визначив МОК, це наявність у антуражу, зокрема тренерів, фахівців, відповідної кваліфікації. Члени антуражу повинні мати кваліфікацію, щоб працювати в своїй галузі знань, маючи при цьому необхідні ліцензії, сертифікати або дипломи, зокрема, коли такі видаються будь-якою національною спортивною організацією.

Коло спілкування спортсменів і специфічна психологічна атмосфера тренувальних занять і спортивних змагань на багато років зумовлює спорт як гіпертрофовано домінуючу частину життя і діяльності. Психологи констатують, що одностороння концентрація атлетів на спорті (на шкоду освіті, сімейним відносинам, культурному та громадському життю), як і відсутність у спортсменів різноманітних інтересів і можливостей для їх задоволення, загрожує небезпечним для подальшого життя явищем, що має назву одновимірної самоіндефікації, що проявляється в сприйнятті атлетом себе вийняtkово як спортсмена, а не як всебічно розвиненої людини, для якої спорт – лише частина різноманітного соціального життя.

Тому у ході підготовки спортсменів високого класу до постспортивного життя слід звертати особливу увагу на отримання ними під час занять спортом повноцінної освіти (середньої та вищої). Тут складність полягає в тому, що діючому спортсмену високої кваліфікації, з одного боку, зазвичай, важко повсякденно поєднувати спортивну кар'єру з навчанням, а, з іншого боку, в подальшому, під час трудової діяльності в тій чи іншій сфері, не пов'язаній зі спортом, колишньому спортсмену важко конкурувати з тими, хто присвятив роки не спорту вищих досягнень, а отриманню належної освіти (базової та спеціальної), професійному вдосконаленню у виробничій практиці і роботі за фахом.

Після завершення спортивної кар'єри атлети з яскраво вираженою спортивною ідентичністю стикаються з серйозними психологічними труднощами своєї самооцінки. Пояснюється це тим, що колишні відомі спортсмени, які раніше користувалися популярністю і прихильністю політиків, представників державних і комерційних структур, мали підвищений інтерес до себе з боку засобів масової інформації (телебачення, газет, журналів), були розпечені увагою тренерів і спортивних керівників, потім – після завершення спортивної кар'єри – досить швидко опиняються в категорії звичайних людей, втрачаючи при цьому загальну увагу і пошану, а місця вчорашніх героїв спорту займають нові спортивні кумири. І чим вища у того чи іншого атлета спортивна ідентичність, чим вужче коло його інтересів і, відповідно, менше можливостей для адаптації до нових умов життя після закінчення спортивної кар'єри, тим гострішими виявляються ті психологічні проблеми, з якими він стикається у незвичному для нього звичайному житті, і далеко не всім колишнім спортсменам вдається ці проблеми подолати.

Відомо чимало прикладів, як видатні спортсмени (олімпійські чемпіони та чемпіони світу) не зуміли у подальшому здолати різні життєві труднощі (психологічні, соціальні, фінансові та інші) через кілька років після завершення спортивної кар'єри, робили спроби повернутися в спорт вищих досягнень – в своїй колишній якості – діючих спортсменів. Проте, в

переважній більшості випадків такі спроби виявлялися невдалими, ще більше посилюючи проблему спортивної ідентичності.

Адаптація атлета до нових для нього умов постспортивного життя залежить від різних чинників, так чи інакше пов'язаних з причинами завершення спортивної кар'єри. Так, якщо відбувається раптове або ж вимушене її припинення (через серйозну травму, відрахування з команди), то різко і, при цьому, негативно змінюються взаємини спортсмена в звичному для нього соціальному середовищі, а сам він виявляється неготовим до нового життя і іншої професійної діяльності, через що виникають, з одного боку, фінансові та інші матеріальні труднощі, проблеми в родинному житті тощо, а з іншого боку – психічна пригніченість через невикористані можливості в спорті вищих досягнень. Якщо ж атлет на тому чи іншому етапі своєї багаторічної підготовки свідомо приймає рішення про завершення спортивної кар'єри, то ситуація складається і розвивається більш сприятливо, супроводжується раціональними поведінковими реакціями, що полегшує перехід до реалій постспортивного життя.

Серед труднощів, пов'язаних з необхідністю поєднувати навчання в школі чи у ВНЗ з заняттями спортом, спортсмени називали, наприклад, брак часу на навчання; недосипання, вимушені пропуски занять; в школі – необхідність займатися з вчителями додатково вдома, а у ВНЗ – виконувати завдання і вчитися в літаках, поїздах, автобусах; брак часу в вищих навчальних закладах на якісну підготовку до іспитів; втома після тренувань, необхідність самостійного заочного навчання тощо. Дехто відзначав відсутність у них серйозних проблем (особливо тоді, коли мова йшла про навчання спортсменів в ВНЗ спортивного профілю).

Деякі колишні і діючі спортсмени в інтерв'ю для засобів масової інформації, відповідаючи на запитання журналістів про навчання у вищих навчальних закладах, були відверті і повідомляли, що, хоча вони навчалися у ВНЗ не спортивного, а іншого профілю, процес навчання, складання іспитів і захисту дипломної роботи часом був певною мірою формальністю...

В умовах перенасиченості ринку праці фахівцями з дипломами про вищу освіту, що особливо характерно, наприклад, для України, перспективи колишніх спортсменів на працевлаштування та успішну діяльність за обраною спеціальністю в переважній більшості випадків закінчуються безрезультатно.

Проте є сфера професійної діяльності з широким переліком спеціальностей, в якій спортивна кар'єра й отримані в її процесі знання, навички та досвід є потужним фундаментом для спеціальної вищої освіти, гарантією працевлаштування, ефективної професійної діяльності та соціальної адаптації в професійному середовищі. І такі знання і навички, отримані

спортсменом в процесі багаторічної спортивної кар'єри, не можуть бути належним чином компенсовані жодними теоретичними і практичними заняттями. Цією сферою є сучасний спорт, що постійно розвивається як самостійна галузь професійної діяльності.

Прикладом такої вдалої кар'єри можна назвати адвокатську практику Дмитра Івануси, який, будучи членом збірної команди України з плавання, представляв Україну на Іграх Олімпіади в Атланті в 1996 року і одночасно навчався на денному відділенні юридичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка. При цьому, відомий адвокат є спеціалістом саме в галузі спортивного права, очолює Асоціацію спортивного права і права індустрії розваг (Київ, Україна), а також є членом Юридичної комісії НОК України.

У цій сфері розширюється спектр спеціальностей і, відповідно, зростає потреба в підготовлених кадрах фахівців. Зокрема, широкий ринок праці в дитячо-юнацькому спорті, резервному спорті, спорті вищих досягнень, масовому і оздоровчому спорті, в управлінні діяльністю різних державних і громадських організацій – федерацій з видів спорту, Національного олімпійського комітету та його структур, спортивних клубів, тренувальних центрів, спортивних споруд, спеціалізованих середніх і вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, оргкомітетів змагань різного рівня тощо. Велика потреба і засобів масової інформації (насамперед телебачення) в фахівцях, які глибоко знають спорт.

Безпосередньо в сфері тренувальної діяльності нині затребувані тренери з видів спорту, з фізичної підготовки, з кардіоваскулярного тренування, спортивні психологи, спортивні фізіологи, кінезіологи, масажисти, фахівці з відновлення, спеціалісти зі спеціального харчування, з посттравматичної реабілітації, спортивні юристи та ін.

Видатні спортсмени у ході набуття будь-якої зі спеціальностей, пов'язаних зі спортом, і роботи за цими спеціальностями спочатку отримують серйозні переваги – як психологічні, так і спеціальні – над конкурентами, які не мають відповідних спортивних досягнень і спортивного досвіду. Це зумовлює успішність трудової діяльності в згаданих сферах після завершення спортивної кар'єри, природну і швидку адаптацію колишніх спортсменів до нового соціального середовища, належну мотивацію і психічну стійкість.

З ініціативи МОК і Комісії атлетів МОК в 2005 році спільно з компанією АДЕККО було запущено програму професійної адаптації спортсменів «IOC Athletes' Career Programm». Основною метою програми є максимальне сприяння атлетам в отриманні освіти під час активної спортивної кар'єри й інтеграція атлетів у майбутнє суспільне життя після завершення спортивної

кар'єри. Крім цього, в рамках програми компанія АДЕККО сприяє у налагодженні зв'язку атлета з потенційним роботодавцем. Необхідно відзначити, що фахівці компанії на спеціальних тренінгах не тільки допомагають спортсменам з визначенням майбутньої професії, а й сприяють прояву у них вже вироблених в процесі спорту навичок і умінь (цілеспрямованість, дисциплінованість, результативність тощо), необхідних в інших професіях.

За час роботи програми тисячі атлетів пройшли курс професійної адаптації і, як результат, отримали можливість працевлаштування.

У світі програма реалізується у понад 35 країнах, в тому числі і з 2012 року – в Україні.

Національний олімпійський комітет України протягом ряду років реалізує програму адаптації колишніх спортсменів, орієнтовану на їх активну участь у соціальному житті і надання їм підтримки в освіті і працевлаштуванні.

Відповідно до рішення виконкому Національного олімпійського комітету України, прийнятого 12 січня 2011 року, починаючи з 2011 року щорічно НОК України виділяє 27 (а зараз 25) стипендій – по одній на регіон, які виплачуються через регіональні відділення НОК України атлетам, котрі завершили спортивну кар'єру і хочуть пройти практичне навчання роботі, спрямованій на розвиток олімпійського руху. Таке своєрідне стажування проходить на базі регіональних відділень і під безпосереднім керівництвом їх глав. Завдяки цій ініціативі щорічно відділення поповнюють 25–26 стипендіатів – колишніх спортсменів, які завдяки програмі практичного навчання Національного олімпійського комітету України мають можливість оволодіти основними управлінськими навичками і пройти соціалізацію в сфері управління фізичною культурою і спортом. Програма має позитивні результати, адже серед її учасників багато колишніх спортсменів, які на даний момент вже успішно працюють у сфері спорту чи розвивають свою кар'єру у міжнародних спортивних організаціях.